

Məmmədova Şöhrət Nüsrət qızı²³

AZƏRBAYCAN UŞAQ DRAMATURGIYASININ İNKİŞAF TENDENSİYASI

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül və ilkin inkişaf mərhələsi sayılan XIX əsrin II yarısı və XX yüzilliyin əvvəlləri hər üç ədəbi növə - lirik, epik və dramatik növlərlə təmsil olunur. Lakin həmin ədəbi növlər içərisində ilkin olaraq pərvəriş tapanı poeziya, yəni lirik növdür. Uşaq poeziyası zamanca digər iki ədəbi növü qabaqlayıb və öz başlanğıcını XIX yüzilliyin 70-80-ci illərindən götürür. Çox keçmədən "kiçiklər üçün" nəsrin ilk örnəkləri meydana çıxır, tədricən kəmiyyət və keyfiyyət baxımından daha da zənginləşir. Bir bədii təfəkkür xəzinəsi kimi özünü təsdiq edir. Nəhayət, XX əsrin onuncu illərinin lap başlanğıcından uşaq dramaturgiyası cücərib boy atır. Poeziya və nəsr kimi uşaq pyesləri də maarifçi-realist məfkurə və düşüncə tərzinin təsiri altında yüksəliş tapır.

XX əsrin onuncu illərində uşaq dramaturgiyamızın bir neçə nümunəsi yaranır. Həmin nümunələrin müəllifləri Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət, Mehdi bəy Hacıbababəyov, Rəcəb Əfəndizadə, Ağabəy İsrəfilbəyov və Ağahəsən Mirzəzadədir. Onu da etiraf etməliyik ki, XIX-XX əsrlərin hüduqlarında, yəni Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül və ilkin inkişaf mərhələsində "kiçiklər üçün" yazılan dramatik əsərlər istər kəmiyyət, istərsə də keyfiyyət baxımından poeziya və nəsr qədər uğur qazana bilməmişdir. Başqa sözlə, bu dövrdə ərsəyə gələn uşaq pyeslərinin sayı heç də çox deyil. Həmin azsaylı örnəklər içərisində də bədii siqlət və keyfiyyət baxımından daha səviyyəli olanları A.Şaiq və A.Səhhətin "balacalar üçün" pyesləridir.

Uşaq ədəbiyyatımızın qüdrətli və məhsuldar qələm sahiblərindən olan pedaqoq- sənətkar A.Şaiq XX yüzilliyin onuncu illərində "kiçiklərdən ötrü" beş dram əsəri qələmə almışdır: "Gözəl bahar" (1910); "İntiqamçı xoruz" (1912); "Ürək tikmək, yaxud qurban bayramı" (1911-1912); "Çoban" (1913); "Danışan kukla" (1916).

Bu beş pyesdən əlavə A.Şaiq 1919-cu ildə yeniyetmələr və gənclər üçün "Tələbə həyatı" adlı bir səhnə əsəri də yazmışdır. Azərbaycan Dövlət Universitetinin yaradılması münasibətilə qələmə alınmış bu əsər, təəssüf ki, natamamdır. Müəllif onu sonralar genişləndirmək və tamamlamaq istəmiş, hətta onun planını da cızmışdır. Pyesin adını isə dəyişdirib "Siqətlər" ("Şikəstlər") qoymaq niyyətində olmuşdur. Ancaq nə üçünsə həmin niyyətini başa çatdırmamışdır.

A.Şaiqın "Gözəl bahar" pyesinin ilk variantı 1910-cu ildə yazılmışdır. Bununla da yazıçı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində uşaq dramaturgiyasının bünövrə daşını qoymuşdur. Pyesin ilk variantı bir pərdədən ibarət idi. Müəllif 1912-ci ildə əsər üzərində yenidən işləyərək ona bir pərdə də əlavə etmiş və elə həmin ildə pyesi "Cocuqlara və xanım qızlara iki pərdədə mənzum teatro" qeydi ilə ayrıca kitabça halında çap etdirmişdir. "Sonralar ədib əsər üzərində yenidən işləmiş və son üçüncü pərdəni pyesə əlavə etmişdir". "Ədəbi tamaşa" adı altında 1913-cü ildə (№57) "Kaspi" qəzetində nəşr edilmiş reseenziyadan bəlli olur ki, "əsərin ilk variantı ilə sonrakı variantlar arasında fərq olmuşdur".

F.Köçərli "Gözəl bahar"ın ilk variantını əlyazmasından oxumuş və əsəri bəyənmişdir. O, A.Şaiqə ünvanladığı 14 iyun 1911 -ci il tarixli məktubunda pyesi təqdir etmiş və hətta ondan gözəl operetta çıxarmağı söyləmişdi. Firidun bəy bu münasibətlə öz məktubunda yazırdı: "Qızlara bir pərdədə "Bahar xanım" ünvanında yazdığımız mənzumə bəd deyil. Ondən yaxşı operetto əmələ gələr. "Keçən sənə mən Tiflisdə padşahlıq teatrında bunun mislini gördüm... Sizin yazdığınız hekayə də gözəldir və belə zənn edirəm ki, ondan gözəl operetto çıxar. Bu barədə Üzeyir Hacıbəyov ilə məsləhət ediniz" (406-407).

Sənətkar bu mənzum pyesin mətni əsasında uşaq operasının liberettosunu da yazmışdır. Musiqi mədəniyyətimizin tarixində balalar üçün ilk opera liberettosu olan həmin mətn hal-hazırda A.Şaiqın arxivində saxlanılır. Yazıldığı illərdə "Gözəl bahar" məktəb şagirdləri tərəfindən dəfələrlə tamaşaya qoyulmuşdur. Uğurla keçən belə tamaşalardan birini H.Zərdəbinin həyat yoldaşı, Bakıdakı qız məktəbinin müdiri Hənifə xanım Məlikova — Abayeva hazırlamışdı. Tamaşa son dərəcə müvəffəqiyyətlə keçmişdi.

Cabbar Məmmədşadə də A.Şaiqə yazdığı 8 fevral 1912-ci il tarixli məktubunda kitab halında çap olunan "Gözəl bahar" əsərinin meydana gəlməsindən hədsiz dərəcədə məmnun qaldığını bildirmişdi: "Gözəl bahar"ı oxuyandan sonra nə qədər şad oldum desəm, inanmayacaqsınız. Heç bilirmisiniz bu xırdaca kitabçanız ilə millət balalarını nə qədər sevindirəcəksiniz!" (428). Müəllifə əsərə bəzi lazımi əlavələr etməklə bağlı müəyyən məsləhətlər də verən C.Məmmədşadə bu cür bədii örnəklər ərsəyə gətirməyi millətə və millət balalarına xidmət kimi dəyərləndirir.

"Gözəl bahar" üç pərdədən ibarət mənzum alleqorik pyesdir. Əsərin fabulası qış və bahar arasındakı mübarizəyə həsr olunmuşdur. Pyes ilk baxışda milli dildə balalarımız üçün qələmə alınmış gözəl bir söz sənəti abidəsidir. Lakin buradakı mətləb və qayə yalnız təbiət hadisələri ilə məhdudlaşmır. Belə ki, zahirən əsərdəki bütün hadisə və obrazlar təbiətlə əlaqədardır. Amma arxa planda müəllif ciddi ictimai məsələlərə də toxunur. Həm də həmin ictimai mətləbi təbiət hadisələri və obrazları ilə elə ustalıqla, uyarlı şəkildə qovuşdurur ki, kiçik yaşlı tamaşaçı və oxucu onu asanlıqla dərk edir. Müəllifin alt qatda nə demək istədiyini çətinlik çəkmədən başa düşür. Deyilən sosial mətləb zülmə ədalətin, qaranlıqla işıqın, çirkinliklə gözəlliyin, bədxahlıqla xeyirxahlığın toqquşmasıdır. Əsərdə mənfi yükün və xarakterin daşıyıcıları Qış və onun tərəfdarları, müsbət amalın, səciyyənin təmsilçiləri isə Bahar və onun həmməsəlikləridir.

Pyesdə Dursun, Aslan, Pəri, Nazlı kimi bir neçə uşaq surəti iştirak etsə də, onların mövqeyi epizodikdir. Əsas obrazlar isə alleqorik səciyyə daşıyır. Qışın tərəfdarları Boran, Külək və Bulud, Baharın tərəfdarları isə Günəş, Su, Torpaq, Qaranquş, Bülbül, habelə müxtəlif güllər (Qızılgül, Qərənfil, Sünbül və s.) və heyvanlardır (Kəpənək, Duma, Qırqovul, Turac, Arı, Kəklik və s.). Əsərin birinci pərdəsində Külək və Bulud Qışın əsgərləri rolunda çıxış etsə də,

sonradan həqiqəti dərk edir və Baharın tərəfinə keçirlər. Göründüyü kimi, pyesdə Baharın, yəni gözəlliyin, xeyirin, ədalətin tərəfdarları daha çoxdur. Sonda məğlub Qışın yanında bir yalnız onun övladı Boranı görürük. Deməli pisliyin, bədxahlığın, şər in tərəfini tutanlar daha azdır. Müəllif zikr olunan mənərə ilə kiçik oxucu və tamaşaçılarına məhz bu həqiqəti sadə, aydın, maraqlı, cazibədar, uşaqlardan ötrü anlaşılıq hadisələrin fonunda verir.

Əsərdəki konflikt Qışla Bahar arasındadır. Süjetin və hadisələrin gedişatı bu iki əks varlığın mübarizəsinə həsr olunmuşdur. Birinci səhnə Qışın — zülmün fəxarətlə öyünməsi ilə başlayır:

Qışam, mənim böyük adım, sanım var;

Qardan, buzdan iliyim var, qanım var.

Ayaz, Boran, Külək mənim əsgərim,

Dünyada tək bunlardır sevdiklərim.

Qanadımı çarpdıqca mən hər zaman,

Qüvvətlənir Külək, Ayaz, Qar, Boran.

Hər ölkəyə yayılır bu qanadım,

Ağızlarda gəzir şöhrətim, adım.

Payız girər, mənə zəmin hazırlar,

Günəş artıq sönlük-sönlük parıldar.

Əmr edincə mənə böyük təbiət,

Hiss edirəm özmdə başqa qüvvət. (9)

Boran, Ayaz, Bulud, Külək kimi təbiət varlıqları Qışa kömək edib onun qulluğunda dursalar da, Qış daimi duruş gətirə bilmir. Qaranquş Yazın öz əsgərləri ilə (Su, Torpaq və Günəşlə) döyüş üçün yaxınlaşdığını xəbər verir. Çox keçmədən döyüş baş verir və Qış məğlub olub qaçır.

Əsərin ikinci pərdəsi şən, şux, əməyə, iş-gücə çağırış motivli oynaq bir nəğmə ilə başlayır:

Oyan, oyan, ey insan!

Dəyişdi artıq zaman.

Yox oldu Qış, Boran, Qar;

Parıldayır xoş Bahar.

Əmək bizi çağırır,

Torpaq tarla bağırır. (9)

Göründüyü kimi, şeirdə həm nikbin bir əhvali-ruhiyyə, şən ovqat, həm də insana, onun zəhmət və bacarığına böyük bir inam vardır. Müəllif nümunə verdiyimiz bu nəğmədə belə bir ideya ifadə edir: insan əzəmətli və şərəflidir, yer üzündəki hər şey onun üçündür, insan yer üzünün hökmüranıdır.

Biz əvvəlcə Qışın dili ilə verilən şeirlə bu nəğmənin heca və ritminə də diqqət yetirək. Qışın dilindən deyilən şeir 11 hecalı, bu nəğmə isə 7 hecalı misralardan ibarətdir. Birinci şeir ləngərli, ahəngcə daha ciddi, ikinci şeir isə daha oynaq, yüngül və melodikdir. Bu, o deməkdir ki, sənətkar hər bir məqamda həmin məqama uyğun şeir və nəğmədən məharətlə yararlanmağı bacarır. Bu, pyesin daha təsirli və yaddaqalan olmasını şərtləndirən mühüm sənətkarlıq amili kimi diqqəti cəlb edir.

İkinci pərdədə Qaranquşun, Bülbülün, uşaqların şən, şux nəğmələri, sözləri eşidilir. Külək və Bulud Baharın daha gözəl, xeyirli olduğunu anlayıb onun tərəfinə keçirlər. İstər bu pərdədə, istərsə də əsər boyu müəllif xalq ədəbiyyatı elementlərindən ustalıqla faydalanır. Məsələn, uşaqlar oyun oynayarkən sanamalardan istifadə edirlər. Yaxud buludlu göyə baxaraq xorla qodu-qodu oxuyurlar:

Tağalaq gəldi, duman qaç!

Tağalaq gəldi, duman qaç!

Gün çıx, gün çıx,

Kəhər atı min çıx!

Keçəl qızı qoy evdə,

Saçlı qızı götür qaç... (9)

Əlbəttə, folklardan yerli-yerində bəhrələnmə “Gözəl bahar”a bir uşaq əsəri kimi uğur və mükəmməllik aşılayır.

Pyesdə maraqlı, yumorla müşayiət olunan döyüş səhnələri də vardır. Baharın əsgərlərindən Günəşlə Qışın əsgərlərindən Boranın döyüşü və məğlubluğu buna misal ola bilər.

İkinci pərdənin sonunda bütün iştirakçıların bir yerdə oxuduqları “Can, gülüm, can, can!” şeiri həm Baharın qələbə müjdəsini, həm əsərin ideyasını, həm də pyesdəki hadisələrin nikbin ovqatını dolğun şəkildə ifadə edir.

“Gözəl baharı”ın üçüncü pərdəsində bütün müsbət obrazlar bir məkana yığırlar. Qaranquş münsif rolunda çıxış edir. O, bir-bir Bülbülə, Günəşə, Külüyə, Torpağa, Suya söz verir. Bunlar Bahar haqqında öz fikirlərini söyləyir, tərənnüm nitqi irad edirlər. Sonra isə onlar maraqlı, əyləncəli bir oyun qururlar. “Adı gözəl” adlanan bu oyun Bahar və onun gözəlliyi ilə bağlıdır.

Ümumiyyətlə, “Gözəl bahar”da həm hadisələrin gedişatı, həm obrazların əhvali- ruhiyyəsi, həm də final şən, fərəhli, könülaçan və nikbindir. Bu əlamət əsərin dil- üslub sistemində, poetik ahəngində də özünü aşkar şəkildə büruzə verir. Yəni müəllif Bahar fəslinə məxsus nikbin əlamət və atributları əsərə, həmçinin obrazların nitqinə, xarakterinə, əhvali-ruhiyyəsinə məharətlə hopdurmuşdur. Pyesin finali da nikbin bir ovqatla başa çatır. Belə bir sonluq həm də xeyirin şər, azadlığın irtica, ədalətin zülm üzərində qələbəsini şərtləndirir. Əsərin sonunda hamının dilindən verilən **bu misralarda bir vətənpərvərlik, doğma yurda məhəbbət duyğusu vardır:**

Yaşa, yaşa, Gözəl Bahar!

Yaşa, yaşa hey bəxtiyar!

Ölkəmizin hər fəslində

Min fərəh var, min nəşə var... (9)

“Gözəl bahar” ideya-məzmun və personajların daşdığı rəmzi funksiyaya görə simvolik bir əsərdir.

Ədəbiyyat

1. Babayev.Y. Azərbaycan uşaq nəsrinin inkişafı tarixindən (1905-1920), elmlər namizədi dissertasiya, Bakı:1989,167səh.
2. Bəktəşi İ. XX əsr uşaq mətbuatında ədəbiyyat. Bakı: ADU nəşri, 1995,
3. Əhmədov C. Uşaq və zaman. Bakı: Yazıçı, 1986.
4. Əzizov Ə.Uşaqların sevimliləri.Bakı: Gənclik, 1978,
5. Hacıyev A. Azərbaycan uşaq nəsr. Bakı: ADPU. 1989.
6. İsmayılov Y. A.Şaiqin həyat və yaradıcılığı.Bakı:Aərnəşr, 1962
7. Məmmədova Ş.Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası. (1cild)Bakı:2018
8. Şaiq A. Gözəl Bahar, Bakı: Orucov qardaşları mətbəsi.1912.

Xülasə

Azərbaycan uşaq dramaturgiyasının inkişaf tendensiyası

XX əsrin onuncu illərinin başlanğıcından Azərbaycanda uşaq dramaturgiyası inkişaf etməyə başladı. Bu illərdə uşaq dramaturgiyasının bir neçə nümunəsi yarandı. Lakin, kiçiklər üçün yazılan dramatik əsərlər kəmiyyət və keyfiyyət baxımından poeziya və nəsr qədər uğur qazana bilmədi. Bu pyeslər içərisində isə daha səviyyəli olanları Abdulla Şaiq və Abbas Səhhətin yazdığı pyeslər oldu.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixində uşaq dramaturgiyasının banisi A.Şaiq hesab olunur. Sənətkar 1910 cu ildə “Gözəl bahar” pyesini qələmə almış və ilk Azərbaycan uşaq dramaturgiyasının bünövrəsini qoymuşdur. Eyni zamanda yazıçı bu pyesin mətni əsasında uşaq operasının librettosunu da yazmışdır.

Məqalədə üç pərdəli “Gözəl bahar” mənzum allegorik pyesi tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Pyesin əsas qayəsi, təlqin etdiyi mətləb və Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixindəki mövqeyi açıb göstərilmişdir.

Açar özlər: uşaq ədəbiyyatı, dramaturq, pyes, poeziya, nəsr, kiçiklər, əsər, bahar

Summary

The tendency of development of children's drama in Azerbaijan

From the beginning of the tenth years of the twentieth century, child dramaturgy has begun to develop in Azerbaijan. In these years, several examples of child drama have emerged. However, the dramatic works written for the little ones did not succeed in terms of quantitative and qualitative poetry and prose. In those plays, the most advanced ones were Abdulla Shaig's and Abbas Sahhat's plays.

In the history of Azerbaijan children's drama, the founder of child dramaturgy is considered A. Shaiq. In 1910 he wrote "Beautiful spring" and laid the foundations of the first Azerbaijani children's drama. At the same time, the writer wrote the libretto of the children's opera based on the text of this plays.

In the article, the three-dimensional allegoric play "Beautiful spring" has been involved in the research. The main aspect of the play is the discovery and its position in the history of Azerbaijani children's literature.

Key Words: Children's Literature, Playwright, Play, Poetry, Prose, Little, Works, Spring

Резюме

Тенденция развития детской драмы в Азербайджане.

С начала десятих лет двадцатого века в Азербайджане начала развиваться детская драматургия. В эти годы появилось несколько примеров детской драмы. Однако драматические произведения, написанные для самых маленьких, не увенчались успехом в количественной и качественной поэзии и прозе. В этих пьесах наиболее продвинутыми были пьесы Абдуллы Шейга и Аббаса Саххата.

В истории азербайджанской детской драмы основоположником детской драматургии считается А.Шаик. В 1910 году он написал «Прекрасную весну» и заложил основы первой азербайджанской детской драмы. В то же время писатель написал либретто детской оперы на основе текста этой пьесы.

Ключевые слова: детская литература, драматург, пьеса, поэзия, проза, мало, сочинения, весна

Rəyçi: dos.S.Abbasova